

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ԱՐՓԻՆԵ ԶԱՆԹԻԿՅԱՆ

ՎԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԵ՛ ՈՒՐԱՅՈՒՄ

Նայոց բնօրրանը հերոսների պատմական հայրենիք է, իսկ պատմությունը՝ մի ծավալուն հերոսապատում, ու ամենեւին պատահական չէ, որ դեռեւս Ե. դարում պատմահայրը գրում է. «Զի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ զաւրութեամբ տկար, եւ ընդ այլով յոյժ անգամ նուանեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի, գոր եւ ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել»¹:

Հայ ազգի բազմադարյա ընթացքը պայքարի, մաքառման, անկման ու հարուխյան անծայրածիր ճանապարհ է՝ մի արնաներկ Գողգոթա: Առաջինն ու բացառիկ ենք եղել միշտ. սա է, թերեւս, մեր առաքելությունը, ի վերուստ մեզ «շնորհված» առանձնակիությունը: Մեր պատմությունն է որոշարկել մեր ինքնությունը, կերտել մեր ազգային նկարագիրը: Եւ պատահական չէ, որ հենց մեր նախնիներն առաջինը պետականորեն ճանաչեցին ճշմարիտ Լույսը, ընդունեցին Նրան, այնինչ բազմաթիվ ազգեր դեռեւս անհաղորդ էին Աստծու խոսքին. «...Հայոց ազգը եղաւ առաջինը, որ Քրիստոսի աստուածութիւնը ճանաչեց եւ Նորա սուրբ Աւետարանի փրկարար վարդապետութիւնը գրկեց, որով արդարեւ քրիստոսական երանութիւնն եւս առաւ...»²:

Ընդունեցինք Քրիստոսի փրկարար վարդապետությունը, քանզի այն հոգեհարազատ էր մեզ, ներդաշնակ մեր էությանը, ազգային կերպին՝ դառնալով ազգերի մեջ անդրանիկը: Միշտ լինելով «փոքր ածու»՝ հավատարիմ մնացինք «մեծի ու հնի» մեր կոչմանը... Եւ որպէս անդրանիկ՝ ներողամիտ եղանք մյուսների հանդեպ. միշտ հռչակեցինք՝ չհռչակելով, չարիքին չարագործությունամբ չհատուցեցինք, ուրիշին երբեք չխլեցինք, այլ բոլորին բաժին հանեցինք մեր հանճարի եւ արարող ուժի անանց

¹ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», Ե. դար, հտ. Բ., Անթիլիաս—Լիբանան, 2003, էջ 1752:

² «Արարատ» ամսագիր, 1868, է. (թիւ 1), էջ 4—5:

գանձերից: Համաշխարհային պատմության գանձարանը հարստացրինք անթիվ ու անհամար հիշատակներով, քանզի մեր հայրենիքը լուկ հող չէ, այլ հիշատակների ծննդավայր, իսկ մեր հավատքը՝ այդ հիշատակներին փարվելու եւ ամեն գնով պահպանելու դավանանք: Անգին հիշատակներ ենք թողել նաեւ մեր ծվատյալ, բռնազավթյալ հայրենիքի տարբեր հատվածներում՝ «Այնպիսի յիշատակներ, զորոնք իրենց նախնիքն անմահացրած՝ իրենք ի համբոյր խոնարհելու կկարօտին. այնպիսի յիշատակներ, որոնք լեռներու եւ ձորերու մէջ հիմա հոգեվարժի պէս կիսամահ կընչեն. այնպիսի յիշատակներ, ուր երբեմն աստուածային պաշտօնեղբայրներ կ'անկէին, ուր հիմա բուռն եւ գիշերահաւուց կոնշիւն կ'ստիւն... այնպիսի, վերջապէս, յիշատակներ, որոց շէնքն հայերուն գործքն է, եւ շարքը՝ անոնց սրտին եւ սիրոյն շաղախ...»³: Իսկ զավթիչը, ավարառուն երբեք չեն հասկանում իրենց ավարի՝ լինի նյութական, հոգեւոր թե մշակութային, իրական արժեքը, երբեք չեն կարեւորում այն, քանզի իրենցը չէ, իրենց երկնածն ու արարածը չէ:

Պատմության գրեթե բոլոր հանգրվաններում՝ ինչպես անցյալում, այնպես եւ այսօր բարբարոսաբար ոչնչացվում են մեր հիշատակները, ավերվում մեր բազմադարյա պատմության վկա սրբավայրերը, եկեղեցիներն ու վանքերը, փշրվում մեր խաչքարերն ու տապանաքարերը, պղծվում սրբությունները... Եւ այս ամենն իրագործվում է մեկ նպատակադրումով՝ եղծել հայոց հնադարյա՝ հազարամյակներ ձգվող պատմությունը, խեղել, հաշմել հայի ազգային հիշողությունը: Այս առումով բավական է հիշել միայն Հայոց պատմության որոշ դրվագներ՝ արաբների (է. դար)⁴, սելջուկ-թուրքերի արշավանքներ (ԺԱ. դարակես)⁵, մոնղոլ-թաթարների տիրապետության շրջան (ԺԳ. դար)⁶, թուրք-պարս-

³ «Արարատ» ամսագիր, 1868, է. (թիւ 1), «Յառաջաբան»:

⁴ Այս շրջանի դեպքերը, արշավանքների անդառնալի հետեւանքները մանրամասն եւ ստուգապատում ներկայացրել են մեր պատմիչները. տե՛ս Թովմա Արքրոթնի եւ Անանոս, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԱ., գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010. Յովհաննէս ԴԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԱ., գիրք Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐԱԿՆԵՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. դար, հտ. ԺԵ., գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010:

⁵ Տէս Լեո, Երկերի ժողովածու, հտ. Բ., գիրք Բ., «Սելջուկյան արշավանքներ», Երեւան, 1967, էջ 691–712. Հ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 34–77. Մ. ԶՈՒԼԱՅԱՆ, Հայոց պատմության խեղաթուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին եւ միջին դարեր), Երեւան, 1995:

⁶ Տէս Ի. ԻՎԱՆԻՆ, О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, Санкт-Петербург, 1895. Գ. ԱԹՈՒՆՅԱՆ, Մոնղոլները եւ

կական պատերազմների աղետալի հետեւանքներ (ԺԶ. դար)⁷, հայերի բռնագաղթ Շահ Աբասի օրոք (ԺԷ. դար)⁸, զանգվածային կոտորածներ Արեւմտյան Հայաստանում՝ կազմակերպված սուլթան Համիդի կողմից (ԺԹ. դար)⁹, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանություն¹⁰, Հայոց հայրենիքի մասնատում եւ այլ երկրներին բռնակցում (1920–1921 թթ.)¹¹, Հայ Եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումներ¹²...

1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայի իրագործած ցեղասպանության հետեւանքով գազանաբար կոտորվում, բնաջնջվում է Հայոց պատմա-

նրանց արշավանքները ԺԳ. դարում, Վաղարշապատ, 1913. Գ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ Թուրքիայի ցեղերի արշավանքների շրջանում (1386–1500 թթ.), Երեւան, 1997:

⁷ Տե՛ս Լե՛Ն, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., մաս Բ., «Պարսկա-թուրքական պատերազմներ (16–17-րդ դարեր)», Երեւան, 1969, էջ 168–203. Մ. ԶՈՒԼԱՅԱՆ, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում եւ նրանց հետեւանքները (1590–1639 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1966, թ. 2, էջ 80–91:

⁸ Ըստ պատմական աղբյուրների՝ Շահ Աբասը (1587–1629 թթ.) թուրք-պարսկական պատերազմի ու հայ բնակչության բռնագաղթի ժամանակ անխղճորեն ավերում, այրում եւ ամալացնում էր իր ճանապարհին գտնվող հայկական բնակավայրերն ու շենքերը. տե՛ս «Պատմություն Առաքելի վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1884. «Ժամանակագրություն Գրիգորի վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», Երուսաղէմ, 1915. Լե՛Ն, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., մաս Բ., «Շահ-Աբբաս», Երեւան, 1969, էջ 223–263. ՍՏ. ՄԵԼԻՔ-ԲԱՆԵՅԱՆ, Հայոց պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչեւ 18-րդ դարի վերջը, Երեւան, 1993, էջ 120–125. Ա. ՆՍԱՅԱՆ, Ժողովրդագրական տեղաշարժերը հյուսիսարեւելյան Հայաստանում Շահ Աբասի կառավարման շրջանում, «Հայագիտության հարցեր», Երեւան, 2020, թ. 1 (19), էջ 37–48:

⁹ Տե՛ս RICHARD G. HOVANNISIAN, The Armenian Question in the Ottoman Empire 1876 to 1914: in The Armenian People from Ancient to Modern times, vol. II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century, ed. by R. G. Hovannisian, New York, St. Martin's press, 1997, էջ 203–239:

¹⁰ Տե՛ս CHRISTOPHER J. WALKER, World War I and the Armenian Genocide: in The Armenian People from Ancient to Modern times, vol. II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century, ed. by R. G. Hovannisian, New York, St. Martin's press, 1997, էջ 239–275. TANER AKÇAM, The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire, Princeton University Press, 2012. "The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915–1916", ed. by Wolfgang Gust, Berghahn Books, 2013. "Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians, and Greeks 1913–1923", ed. by George N. Shirinian, Berghahn Books, 2017. "The Armenian Genocide: A Captivating Guide to the Massacre of the Armenians by the Turks of the Ottoman Empire", Captivating History, Ch Publication, 2019. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ս. ՎՐԳ. ՊԱՆԱՔԵԱՆ, Հայ Գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունէն, Վիէննա, 1922. «Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը եւ Հայկական եղեռնի գաղտնիքները», Թարգմ.՝ Ննովք Արմեն, Երեւան, 1990. ՀԱՅՆԻՐԻՆ ՖԻՐԵՅՈՒԵՆԵՐ, Հայաստանը 1915-ին, գերմ. թարգմ.՝ Հ. Ղուկասյանի, Երեւան, 2000. ՖԻՐԵՅՈՒՆ ՆԱՆՍԵՆ, Խաբված ժողովուրդ, գերմ. թարգմ.՝ Է. Մակարյանի, Երեւան, 2009:

¹¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հտ. IV, գիրք Ա., Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երեւան, 2010:

¹² Տե՛ս ՍՏ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՅ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երեւան, 1994:

կան հայրենիքի՝ Արեւմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը: Գրեթե մինչեւ 1923 թ. տեւող նախճիրն ուղեկցվում է հայոց պատմամշակութային ժառանգության՝ հոգեւոր ու նյութական գանձերի, նմուշների, հուշարձանների, վանական համալիրների, եկեղեցիների, սրբավայրերի անխնա պղծմամբ ու ոչնչացմամբ: Եւ այս առումով փաստերն այնքան հիմնավոր ու խոստուն են, որ դրանք ժխտելն ընդամենն իրականությունը կեղծելու ապարդյուն փորձ եւ պատմական ստի հերթական արտահայտություն է¹³:

Թվում է՝ արդի աշխարհում, որը հավակնում է «քաղաքակիրթ ու մարդասեր» անվանակարգին, պատմության ամոթալի էջերը պետք է սրբազրվեին, մարդկության մեծագույն հանցագործությունների համար որոշակի դատավճիռներ կայացվեին եւ համարժեք պատիժներ սահմանվեին, բոլոր միջոցներով պաշտպանվեին միջազգային տարբեր ատյաններում ամրագրված համամարդկային արժեքներն ու իրավունքները, որոնց վերաբերյալ բազմաթիվ զեկուցյներ ու հաշվետվություններ են ներկայացվում. սակայն իրականությունն այլ է... Եւ այդ իրականության մասին են վկայում Նախիջևանի հայաթափումն ու այնտեղ իրագործված մշակութային բնաջնջումը¹⁴:

Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած տարիներին ադրբեջանական իշխանություններն առավել մեծ ատելությամբ ու մոլեռանդությամբ են շարունակում Նախիջևանի ԻնՍՆ-ն հայաթափելու քաղաքականությունը, որն սկսել էին տասնամյակներ առաջ¹⁵: Երկրամասի ժողովրդագրական դիմագիծն արմատապես եւ անդառնալիորեն փոխելու դիտավորությամբ՝ հետեւողականորեն արգելվում էր նախիջևանահայերի վերադարձն իրենց հայրենի բնակավայրերը՝ խախտելով սեփական բնօրրանում ապրելու

¹³ Թուրքական եւ ադրբեջանական իշխանությունները տարիներ շարունակ պատմությունը կեղծելու, ի շահ իրենց նենգափոխելու հետեւողական քաղաքականություն են իրականացնում. այս մասին տես Ն. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ռ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, Երեւան, 1963:

¹⁴ Օտարազգի մասնագետները, որոնք պատմությունն առարկայական (օբյեկտիվ) վերլուծության ենթարկելու ազնվություն եւ կամք են դրսևորում, հաստատում են Նախիջևանի՝ պատմական Հայաստանի անբաժան մասը լինելու իրողությունը, ապա ցավով ներկայացնում երկրամասի հայաթափման, մշակութային ոչնչացման գործընթացը. տես В. ИВАНОВ, Деарменизация Нахиджевана XX в. (сжатый обзор). «Нахиджеван в XX — начале XXI веков: некоторые факты», Сборник статей под ред. В. А. Захарова, Москва, 2011:

¹⁵ Տես А. Мелик-Шахназаров, А. Хачатрян, Этнополитика Азербайджана, Ереван, 2007:

նրանց հիմնարար իրավունքը: Նշյալ քաղաքականությունը զուգակցվում է հայի հողում՝ արգեն իսկ հայաթափված վայրերում, թուրք-թաթարների ու հարեւան իրանից եկվորների բնակեցմամբ¹⁶: Նախիջեւանի հայաթափմանը զուգահեռ իրականացվում է հայկական պատմամշակութային ժառանգության կանխամտածված ու բարբարոսային ոչնչացում. նպատակը, ինչպես միշտ, Հայոց պատմության եղծումը եւ իրականության կեղծումն էին, հայկական պատմական հայրենիքի բռնաշուրջումը: Նախիջեւանում ավերվում կամ հիմնովին քանդվում են վանքերն ու եկեղեցիները, անխնա փշրվում, հողին են հավասարեցվում բազմադարյա խաչքարերը, պղծվում հայկական գերեզմանատները, մշակութային հուշակոթոնները¹⁷:

Հայկական պատմամշակութային ժառանգությունը ոչնչացումից փրկելու նպատակով Վազգեն Ա. Պալճյանը (1955–1994 թթ.) տարբեր գրություններով, նամակ-բողոքագրերով դիմում է Հայաստանի, Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների եւ միութենական իշխանություններին: 1956 թ. մայիսի 12-ին Հայոց հայրապետը դիմում է ԽՍՀՄ նախարարների (մինիստրների) խորհրդի նախագահ Ն. Բուլգանինին եւ ահազանգում, որ Նախիջեւանի երկրամասում հայկական գործող եկեղեցի այլեւս չի մնացել¹⁸: Վեհափառ հայրապետը նաեւ ընդգծում է ԼՂԻՄ-ի, Նախիջեւանի ԻԽՍՀ-ի եւ Ախալքալաքի շրջանի խնդրի արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը, քանզի դրանք քաղաքական պատճառներով մասնատվել էին Մայր հայրենիքից եւ դուրս թողնվել նրա սահմաններից¹⁹:

¹⁶ Տե՛ս В. Иванов, Деарменизация Нахиджевана XX в. (сжатый обзор). «Нахиджеван в XX — начале XXI веков: некоторые факты», էջ 42–43:

¹⁷ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ կնքված 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջեւանի մարզը՝ որպես ինքնավար տարածք, հանձնվել է Ադրբեջանի «խնամակալությանը». տե՛ս Տ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Յավայի պայմանագրեր, Երեւան, 2007, էջ 379: Իսկ թե ինչպես են կովկասյան թաթարները «հոգ տարել» Նախիջեւանի հայության եւ հայկական պատմամշակութային ժառանգության մասին, հայտնի է ամենքին. տարածքը հայաթափվել է, իսկ մշակութային կոթոնները՝ հիմնահատակ ոչնչացվել: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Նախիջեւանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները (համահավաք ցուցակ), Երեւան, 1986. նույն հեղինակի՝ «Նախիջեւանի կոթողային հուշարձաններն ու պատկերաքանդակները», Երեւան, 1987. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Հայ մշակութի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երեւան, 1999:

¹⁸ Նախիջեւանում հայկական մշակութային կոթոնների ոչնչացումը կրել է պարբերական բնույթ եւ իրականացվել է ադրբեջանական իշխանությունների, ասել է թե՛ պետական հովանավորությամբ: Խոստով փաստերից է 2006 թ. դեկտեմբերին Զուլայի գերեզմանատան խաչքարերի ոչնչացումն ազերի զինվորների կողմից:

¹⁹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ., կազմ. եւ խմբ.՝ Գ. Եազըճեան, «Վազգէն Ա. Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1955–1994 թթ.)», «Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու», Երեւան, 2008, էջ 253–256:

1957 թ. սեպտեմբերի 20-ին Վազգեն Ա. Պալճյանը հովվապետական այցով մեկնում է Ադրբեջան. Վեհափառ հայրապետը հանդիպում է Անդրկովկասի մահմեդականների հոգեւոր վարչութւյան նախագահ Շեյխ-ուլ-իսլամի եւ նույն վարչութւյան փոխնախագահ մուֆտի Ասադուլլայի հետ: Երկուստեք ընդգծւում է երկու ժողովուրդների հաշտութւյան, համակեցութւյան եւ փոխադարձ հարգանքի կարեւորութւյնը²⁰: Այցելութւյան ընթացքում Հայոց հայրապետն անդրադառնում է հայկական եկեղեցիները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին վերադարձնելու եւ դրանք վերականգնելու կամ վերանորոգելու հրատապ խնդիրներին: Հովվապետական այցելութւյան ավարտին Վազգեն Ա. Պալճյանն Ադրբեջանի ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Կրոնի պետական գործերի խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Մամեդովին է փոխանցում հայկական եկեղեցիների ու վանքերի ցանկը (այդ թվում՝ Նախիջեւանի), որոնց վերաբացման կամ վերանորոգման համար անհրաժեշտ էր միջնորդութւյն ներկայացնել կառավարութւյանը²¹: Թեեւ Ադրբեջանի հոգեւոր ու աշխարհիկ առաջնորդները խոսում էին հաշտութւյան, համակեցութւյան եւ հանդուրժողականութւյան մասին, սակայն իշխանութւյններն առավել մեծ մոլեռանդութւյամբ են լծւում Նախիջեւանի ԻսՍՀ-ի եւ ԼՂԻՄ-ի հայաթափմանը, հայկական պատմամշակութային արժեքների հիմնովին ոչնչացմանը՝ նպատակ ունենալով ջնջել, վերացնել հայի հետքն իր իսկ հայրենիքից²²:

Ինչպես ցույց են տալիս Հայոց հայրապետի՝ 1958 թ. ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Խրուշչովին հասցեագրւած նամակը²³ եւ 1958 թ. օգոստոսի 26-ին Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարյանին ուղղւած բողոքագիրը²⁴, Լեւոնային Ղարաբաղում եւ Նախիջեւանում հայկական եկեղեցիները կա՛մ հիմնովին

²⁰ Տէս «Էջմիածին» ամսագիր, 1957, Ժ., էջ 12–16:

²¹ Տէս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ., «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. (1955–1994 թթ.)», էջ 500–501:

²² Այս մասին առավել մանրամասն տես Հ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Մշակութային էթնոցիզմ Արցախում (Մշակութային ժառանգութւյան բռնաշուրջման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչութւյնը եւ էթնիկական զտումների քաղաքականութւյնը Լեւոնային Ղարաբաղի դեմ, «Կաճառ», 4 (47–58), 2010. В. ИВАНОВ, Деарменизация Нахиджевана XX в. (сжатый обзор). «Нахиджеван в XX — начале XXI веков: некоторые факты», Сборник статей под ред. В. А. Захарова, Москва, 2011:

²³ Տէս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ., «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. (1955–1994 թթ.)», էջ 672–673:

²⁴ Տէս անդ, էջ 679–682:

քանդվում էին, կամ գտնվում խիստ անմխիթար վիճակում: Այսպես՝ 1958 թ. օգոստոսի 26-ին Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարյանին ուղղված իր բողոքագրում Վազգեն Ա. Պալճյանը նշում է, որ 1957 թ. սեպտեմբերին անձամբ է այցելել Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքի Ս. Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ եկեղեցի. հայրապետական պատվիրակությանն ուղեկցել է նաև Կրոնի պետական գործերի խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Մամեդովը: Նրանք ականատես են եղել մի սարսափելի իրողության. եկեղեցու կենտրոնական գմբեթը փլված էր, շինության ներսը՝ ամբողջովին ավերված, բոլոր դռներն ու պատուհանները՝ հանված, երբեմնի աղոթավայրը վեր էր ածվել անասունների ախոռի, կովերը նիրհում էին եկեղեցու Ս. Սեղանի վրա, իսկ հատակն ամբողջությամբ ծածկված էր անասնաղբով²⁵: Նույնպիսի կիսավեր եւ անմխիթար վիճակում են գտնվել նաև Գանձասարի ու Ամարասի վանքերը, ԼՂԻՄ-ի եւ Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ի գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանական համալիրները, մշակութային կոթողները²⁶:

Միայն Նախիջևանում խորհրդային տարիներին, ապա նաև հետխորհրդային շրջանում բարբարոսաբար ոչնչացվում են հազարավոր եկեղեցիներ ու վանքեր, հուշարձաններ ու հուշարձանախմբեր²⁷, որոնք ոչ միայն հայոց բազմադարյա պատմության խոսուն վկաներն էին, այլ նաև համաշխարհային քաղաքակրթության արժեքավոր բաղադրուցիչը: Առանձնակի վայրագության էր պղծվում եւ քանդվում հայկական գերեզմանատները (Զուղայի, Ագուլիսի եւ հայկական մյուս բնակավայրերի), ոչնչացվում այնտեղ տեղադրված տապանաքարերն ու խաչքարերը²⁸, որոնք հազարամյակների դրոշմն էին կրում, որոնց վրա մեսրոպա-

²⁵ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 142, թթ. 32–36. նաև՝ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ., «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. (1955–1994 թթ.)», էջ 680–681:

²⁶ Հստ փաստագրական հետազոտությունների՝ Նախիջևանում ոչնչացվել է հայկական մշակութային ողջ ժառանգությունը, այդ թվում՝ 89 եկեղեցի, 5840 խաչքար եւ 22000-ից ավելի տապանաքարեր. տե՛ս S. MAGHAKYAN, Special investigation: Declassified satellite images show erasure of Armenian churches, <https://www.theartnewspaper.com/feature/agulis>:

²⁷ Հստ կատարված ուսումնասիրությունների եւ ցուցակագրման՝ Նախիջևանի պատմամշակութային հուշարձանների թիվն անցել է 4500-ից. տե՛ս Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Նախիջևան. Գիրք հուշարձանաց, Երեւան, 1990, էջ 8:

²⁸ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Զուղայի կործանված խաչքարերի սիմֆոնիան, Երեւան, 2007:

տառ վիճաբեր, միայն հայկական արվեստին բնորոշ զարդանախշեր էին փորագրված²⁹:

Արցախյան երկրորդ պատերազմը հաստատեց՝ այսօր եւս որեւէ բան չի փոխվել. հայի նկատմամբ ադրբեջանցիների ու թուրքերի էթնիկատեղությունը նույնն է, նույնն է նաեւ հայաստացուծյան դրսեւորման զազրելի ձեռագիրը:

Արցախյան առաջին պատերազմից հետո թե՛ միջազգային կառույցները, թե՛ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները շեշտել ու կարեւորել են ազգամիջյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտությունը: Այդ են վկայում տարբեր տարիներին ու տարաբնույթ ձեւաչափերով կայացած միջպետական հանդիպումներն ու բանակցությունները: Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին եւս այս առումով անմասն չի մնում՝ հստակ գիտակցելով, որ կրոնական կառույցները կարող են որոշակի դրական դերակատարում ունենալ ազգամիջյան եւ միջկրոնական հակամարտությունների կարգավորման, դրանց լուծման գործընթացներում: Ուստի, բազմաթիվ հանդիպումներ եւ քննարկումներ են կազմակերպվում Մոսկվայի ու Համայն Ռուսիո պատրիարք Ալեքսի Բ.-ի, Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Կովկասի ժողովուրդների վերին կրոնական խորհրդի նախագահ, Ադրբեջանի մուսուլմանների հոգեւոր առաջնորդ Շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքուր Փաշա-զադեի միջեւ: Այդպիսի եռակողմ հանդիպում է տեղի ունենում 2000 թ. նոյեմբերի 24-ին, որի ընթացքում քննարկվում են արցախյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված գործընթացները, հայ ռազմագերիների եւ անհետ կորած ազատամարտիկների դեռեւս չլուծված հարցը, իսկ վերջում

²⁹ Նախիջեւանի հայկական մշակութային կոթողների ոչնչացմանը վերաբերող արժեքավոր ուսումնասիրություն է կատարել Կոլորադոյի համալսարանի դասախոս Սիմոն Մաղաքչյանը: Վերջինս իր հետազոտությունների միջոցով բացահայտում է Ադրբեջանի իշխանությունների հովանավորչութամբ հայկական պատմամշակութային ժառանգության ոչնչացմանն ուղղված եւ տասնամյակներ իրականացվող գործողությունները: Գիտնականի ուսումնասիրությունը հրապարակվել է միջազգային հեղինակություն ունեցող պարբերականում (The Art Newspaper): Հետազոտության մեջ ներկայացված են փաստագրական արժեքավոր նյութ եւ լուսանկարներ: Հեղինակը դեռեւս 2011 թ. ամերիկյան հետախուզական արբանյակների գաղտնագերծված լուսանկարների միջոցով անհրաժեշտ պացույցներ է ներկայացնում Նախիջեւանում հայկական եկեղեցիների ոչնչացման վերաբերյալ (փաստական նյութը եւ արբանյակային նկարները ներկայացնում են եկեղեցիները մինչեւ ոչնչացումը եւ ամայացած վայրերը դրանց ոչնչացումից հետո). տես S. MAGHAKYAN, Special investigation: Declassified satellite images show erasure of Armenian churches, <https://www.theartnewspaper.com/feature/agulis>:

ստորագրվում է համատեղ հռչակագիր, որով Անդրկովկասում եւ սահմանակից տարածքներում խաղաղության ամրապնդման կոչ է արվում³⁰:

2003 թ. նոյեմբերի 26-ին Սուրբ Դանիելյան մենաստանում տեղի է ունենում Կովկասի հիմնախնդիրների կարգավորմանն ուղղված քառակողմ հանդիպում՝ Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսիո պատրիարք Ալեքսի Բ.-ի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ.-ի, Համայն Վրաստանի կաթողիկոս-պատրիարք Իլյա Բ.-ի եւ Անդրկովկասի մուսուլմանների հոգեւոր առաջնորդ Շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքյուր Փաշա-զադեի մասնակցությամբ: Մոսկվայում տեղի ունեցող միջկրոնական այս խաղաղարարական հանդիպման ժամանակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մասնավորապես նշում է. «Արցախն իրականացնում է իմֆնորոշման իր իրավունքը, որն աստվածատուր շնորհ է, որն իրավական հարաբերությունների տեսանկյունից ամրագրված է ՄԱԿ-ի՝ մարդու իրավունքների երկու հիմնարար փաստաթղթերում՝ «Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրավունքների միջազգային համաձայնագրում» եւ «Սոցիալական ու մշակութային իրավունքների համաձայնագրում»: Եւ եթե Դուք, հարգաւթա՛ն Շեյխ, բնորոշում եմ Ադրբեյջանն իբրեւ «օրեւն ու մարդու իրավունքներ հարգող երկիր», ապա պիտի ընդունեմ, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն իր նախնիների հողի վրա ազատ ապրելու աստվածաշնորհ իր իրավունքի տերն է...»³¹:

Քառակողմ հանդիպման ավարտին Ռուսաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեյջանի հոգեւոր առաջնորդներն ստորագրում են համատեղ ուղերձ՝ ուղղված իրենց երկրների հավատացյալներին: Հանդիպման նպատակը Կովկասի տարածաշրջանում հակամարտությունների հաղթահարումն ու խաղաղության հաստատումն էր³²:

Յավոք, կրոնական գործիչների փորձերին՝ ուղղված տարածաշրջանում փխրուն խաղաղության պահպանմանը, ադրբեյջանական իշխանություններն ամեն կերպ հակազդում են բարբարոսական, հակահայկական, ինչու ոչ, նաեւ հակամարդկային նորանոր արարքներով: Ինչպես ասում են՝ թղթի վրա դեռ չէր շորացել թանաքն իրենց հոգեւոր առաջնորդի, երբ Զուղայում ադրբեյջանական իշխանությունը զինվորականների միջոցով հողին հավասարեցրեց միջնադարյան խաչքարագործության հազարավոր անկրկնելի նմուշներ: Ողջ հայությունն այս առնչությամբ

³⁰ Տե՛ս «Էջմիածին», 2000, ԺԱ., էջ 19–20:

³¹ «Էջմիածին», 2003, Ժ.—ԺԱ., էջ 22:

³² Տե՛ս «Էջմիածին», 2003, Ժ.—ԺԱ., էջ 18–25:

իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց՝ պահանջելով, որ միջազգային քաղաքակիրթ հանրությունն իր գնահատականը տա կատարվածի վերաբերյալ: Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն իր բազմաթիվ գրություններով՝ ուղղված եկեղեցապետներին, կրոնապետներին եւ տարբեր երկրների առաջնորդներին, ինչպես նաեւ միջազգային պատկան կառույցների ղեկավարներին, ուշադրություն հրավիրեց ազերիների այս զագրելի արարքի վրա: Այսպես՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 15.12.2005 թվակիր գրությամբ՝ ուղղված ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրեն Կոիտիլո Մացուուրային, մասնավորապես ասում է. «Ձեզ ենք գրում մեծ տխրությամբ եւ վրդովմունքով: Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունից Մեզ պաշտոնապես տեղեկացրել են, որ Ադրբեջանի Հանրապետության Նախիջևանի ինքնավար Հանրապետությունում անխտիր ոչնչացման նոր ալիք է սկսվել՝ թիրախավորելով հայկական հոգեւոր ու մշակութային ժառանգությունը, որը դիմանում էր վերջին տարիների անտանելի եւ դատապարտելի բռնությանը:

Վերջին օրերին պատմական բազմաթիվ խաչմերուկներ եւ հայկական գերեզմանատների տապանաքարեր են ծանր տեխնիկայի միջոցով ավերվել, բաժանվել մասերի: Այս գործողությունները տեղի են ունեցել օրը ցերեկով, ինչն արձանագրել են տեսախցիկները՝ մեծ վրդովմունք ու զայրույթ առաջացնելով Հայաստանի եւ աշխարհասփյուռ հայության շրջանում:

Խնդրում ենք Ձեզ՝ հրատապ գործողություններ ձեռնարկել՝ դադարեցնելու հայերի՝ հարգանքի արժանի մշակութային ժառանգության նկատմամբ իրականացվող այս ամոթալի գործողությունները...»³³:

2010 թ. ապրիլի 26-ին Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Մայրագույն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ժամանում է Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքու՝ մասնակցելու կրոնապետների համաշխարհային գագաթնաժողովին՝ նվիրված կրոնների եւ ավանդական արժեքների վրա համաշխարհայնացման (գլոբալիզացիա) ազդեցության խնդիրներին: Խոսելով համաշխարհայնացման վտանգների մասին՝ Վեհափառ Հայրապետն իրավամբ նկատում է. «Մեր օրերում շարունակ առավել մեծ շրջագիծ ընդգրկող հաղորդակցության եւ համագործակցության գործընթացները փառապատկան, տնտեսական, գիտատեխնիկական, կրթամշակութային ու այլ

³³ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի արխիվ, ֆոնդ 132 (բնագիրը՝ անգլերեն): Փաստաթուղթը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մայր Աթոռի թանգարանների եւ արխիվի տնօրեն Տ. Ասողիկ արզ. Կարապետյանին:

ասպարեզներում եւ ժողովուրդների մեջ մշտապես սերտացող առնչություններն ու կապերը, ցավոք, դեռ չեն գծագրում հեռանկարը այնպիսի աշխարհի, ուր թագավորում են մարդասիրությունը, արդարությունը, աստվածադիր պատվիրանն ու օրենքը, ուր գերագույն արժեք է մարդը, եւ հարգվում է նրա իրավունքը»³⁴։ Գազաթնաժողովի ընթացքում տեղի է ունենում նաեւ տարածաշրջանի հոգեւոր առաջնորդների եռակողմ հանդիպում՝ մասնակցություններ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ.-ի, Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսիո պատրիարք Կիրիլ Ա.-ի եւ Կովկասի մահմեդականների վարչության նախագահ Շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքյուր Փաշա-զադեի։ Իր խոսքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն անդրադառնում է նաեւ Լեւոնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման գործընթացին՝ մեծապես կարեւորելով խնդրի խաղաղ հանգուցալուծմանն ուղղված բոլոր ջանքերը³⁵։

Ինչպես ցույց տվեցին մեր օրերում տեղի ունեցող իրադարձությունները, արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորումը եւ այդ ուղղությամբ գործադրված բոլոր ջանքերը ձախողվեցին. 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին թուրք-ադրբեջանական դաշինքը սանձազերծում է նոր պատերազմ։ Ռազմական գործողությունների ընթացքում, նաեւ պատերազմի ավարտից հետո թշնամին բազմաթիվ հանցագործություններ է կատարում (հայ խաղաղ բնակչության գերեվարում եւ խոշտանգում, արգելված զինատեսակների կիրառում, տարբեր երկրներից հավաքագրված ահաբեկիչների ներգրավում, եկեղեցիների, բնակելի շենքերի ու շինությունների, դպրոցների, մանկապարտեզների ու հիվանդանոցների ուժեղացում կամ հրթիռակոծում, հայ գերիների՝ զինվորականների կամ քաղաքացիական անձանց, այդ թվում՝ կանանց ու ծերերի, անմարդկային կտտանքների ենթարկում, գլխատում, դիակների պղծում եւ անդամահատում...), որոնք խստագույնս դատապարտվում են միջազգային փաստաթղթերով, ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ընդունած բանաձեւերով ու համաձայնագրերով (կոնվենցիա)։ ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գրասենյակն ամենայն պատասխանատվությամբ ու հետեւողականորեն կատարում է իր պարտականությունները եւ այս հանցագործությունների վերաբերյալ անհերքելի փաստեր է ներկայացնում ՄԻԵԴ-

³⁴ «Էջմիածին», 2010, Դ., էջ 28:

³⁵ Կրոնապետների համաշխարհային գազաթնաժողովի ու եռակողմ հանդիպման մասին առավել մանրամասն տես «Էջմիածին», 2010, Դ., էջ 27–32:

ին, միջազգային պատկան մարմիններին. հուսանք, որ մարդկային կյանքերը թանկ կգնահատվեն սեւ հեղուկից:

Այսօր հաճախ է ակնարկվում, երբեմն նաեւ ուղղակիորեն քարոզվում թուրքերի եւ ադրբեջանցիների հետ հաշտության, համակեցության ու փոխգործակցության մասին: Հաշտություն նրանց հետ, ովքեր նույնիսկ ռազմական գործողությունների ավարտից հետո են շարունակում իրենց հանցավոր ընթացքը. հնարավոր է արդյոք այդ հաշտությունը... Կարող ենք հաշտվել, երբ գազանաբար հոշոտում են մեր հարազատներին, ամեն վայրկյան ոտնահարում մեր ազգային արժանապատվությունը, ոտնակոխ անում հայրենի սրբավայրերը, պղծում եւ քանդում գերեզմանները, վայրագորեն ոչնչացնում մշակութային ժառանգությունը... Հաշտությունը զուտ բառ չէ, այն մտածելակերպի, ընկալումների, վերաբերմունքի եւ վարվեցողության արմատական փոփոխություն է, այն սեփական հանցանքի համար ներում հայցելու պատրաստակամություն է, ինչը երբեւէ տեղի չի ունեցել եւ չի ունենա քոչվորի, ահաբեկչի, տեսակով ավարառուի, ուրիշի հայրենիքը բռնազավթողի ներաշխարհում: Այսօր եւս ադրբեջանցիների հայաստացությունն արտահայտվում է հայկական մշակութային արժեքների հանդեպ թշնամանքով, դրանք ոչնչացնելու ախտածին մոլուցքով:

Այսպես՝ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո հիմնահատակ քանդվում է Արցախի Հանրապետության Հադրութի շրջանի Մեխակավան (Ջաբրայիլ) բնակավայրում գտնվող Զորավոր Ս. Աստվածածին կամ Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին: Այն կառուցվել էր 2017 թ., գտնվում էր հայկական զորամասին հարակից տարածքում՝ բլրի վրա: 2020 թ.՝ թշնամու կողմից Մեխակավանի բռնազավթումից հետո, հենց իրենք՝ ադրբեջանցիները, տեսանյութեր են հրապարակում, թե ինչպես են իրենց զինվորները բարբարոսաբար պղծում այս եկեղեցին: Տեսանյութերում հստակ երեւում է, որ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին դեռեւս կանգուն է, իսկ գմբեթի խաչն ադրբեջանցիները գազանաբար կոտրում են հենց նկարահանման պահին: 2021 թ. մարտին BBC-ի պատրաստած լրահաղորդման մեջ (ռեպորտաժ) Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին արդեն հիմնահատակ քանդված է³⁶:

2020 թ. նոյեմբերին նույն բարբարոսությամբ պղծվում եւ ավերվում է նաեւ Շուշիի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ) եկեղեցին: Այն խա-

³⁶ Տե՛ս <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-56517835>:

չաձեւ-գմբեթավոր, արեւմտյան կողմում զանգակատնով եկեղեցի է, որը կառուցվել է 1818 թվականին: Քանդվել են Կանաչ ժամի գմբեթն ու զանգակատունը, եւ այն վերջնական ոչնչացումից փրկելու որեւէ երաշխիք չկա:

Ադրբեջանցիներին խիստ բնորոշ բարբարոսության (վանդալիզմի) հետեւանքով քանդվում է նաեւ Մատաղիսի Ս. Եղիշե եկեղեցին՝ կառուցված ԺԹ. դարում: Հայկական սրբավայրի անարգման եւ ավերման ընթացքը նկարահանել են հենց իրենք՝ քաղաքակրթության լուսանցքից դուրս մնացած քոչվորները: Տեսանյութում ցուցադրվող վայրենությունը, անմարդկային վարքագիծը, հայերի հասցեին հնչող անվայելուչ արտահայտությունները հստակ վկայում են էթնիկ զտման եւ ցեղասպան քաղաքականության մասին: Ակնհայտ է, որ սա տարիներ շարունակ հայերի նկատմամբ պետական մակարդակով ձեւավորված ազգային ու կրոնականատեղության դրսեւորում է՝ մարդու հիմնարար իրավունքների կոպտագույն խախտում: Ուստի, ամենեւին էլ պատահական չէ, որ ադրբեջանցիներն իրենց վայրագությունները փաստող տեսանյութերը տեղադրում են համացանցում՝ դրանով փորձելով նաեւ բարոյահոգեբանական վնաս հասցնել: Նրանք բացահայտ խախտում են մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային համաձայնագրերը: Այսպես՝ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 75-րդ նիստում՝ 2020 թ. դեկտեմբերի 16-ին ընդունված բանաձեւում, մասնավորապես նշվում է.

«4. Դատապարտում է կրոնականատեղության ցանկացած փառաշուքային, որը հրահրում է խտրականություն, թշնամանք կամ բռնություն՝ լինի դա տպագիր, տեսալսողական, էլեկտրոնային կամ լրատվության (տեղեկատվության) ուրեւէ այլ միջոցների օգտագործմամբ»³⁷:

2020 թ. հոկտեմբերի 8-ին՝ մեկ օրվա մեջ երկու անգամ հրթիռակոծվում է Շուշիի Ս. Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ եկեղեցին. հրթիռակոծվում է հենց աղթասացության ժամանակ, երբ եկեղեցում էին գտնվում բազմաթիվ հավատացյալներ, այդ թվում՝ կանայք, ծեբեր ու երեխաներ, հոգեւորականներ, հայ եւ օտարազգի լրագրողներ: Նշենք, որ Ս. Ղազանչեցոց Ամենափրկիչ Մայր տաճարը կառուցվել է 1868–1887 թթ.: Օրերս

³⁷ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեա, փաստաթղթի համար՝ A/RES/75/187, բանաձեւի նախագիծ՝ A/75/487/Add.2, նիստի ամսաթիվ՝ 16.12.2020, զեկույց նիստի վերաբերյալ՝ A/75/PV.46, կետ՝ 4-րդ: Անգլերեն բնագիրը տես <https://undocs.org/en/A/RES/75/187>, իսկ ռուսերենը՝ <https://undocs.org/ru/A/RES/75/187>:

քանդվել է հայկական մշակութային այս կոթողի գմբեթը, այս եկեղեցու ճակատագիրը եւս անորոշ է, հստակ է միայն՝ ազերիներն ամեն կերպ փորձում են ջնջել հայի դարավոր հետքը³⁸, խեղել հայոց պատմական քաղաքի՝ Շուշիի ճարտարապետական դիմագիծը:

Ադրբեջանի բռնազավթած տարածքներում մնացած հայկական պատմամշակութային հուշարձաններին, եկեղեցիներին, վանական համալիրներին, հնագիտական ու մշակութային արժեք ունեցող կառույցներին ոչնչացման նույն վտանգն է սպառնում³⁹:

Հայերի նկատմամբ էթնիկ ատելության ու սրբապղծության դրսևորում է նաեւ հայկական գերեզմանատների անարգումը, դրանց քանդումը, հանգուցյալների մասունքների դուրս բերումը, ինչը, թերեւս, խիստ դատապարտելի ու աններելի արարք է համարվում բոլոր կրոնների տեսանկյունից: Այս առումով, կարծում ենք, մահմեդական հոգեւոր առաջնորդները եւս պետք է չլռեն, այլ իրենց խոսքով ու գործնական քայլերով վերջ դնեն ադրբեջանցիների բարբարոսությանը: ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 75-րդ նիստում՝ 2020 թ. դեկտեմբերի 16-ին ընդունված բանաձեւում, նաեւ շեշտվում է.

«9. Այնուհետեւ կոչ է անում բոլոր պետություններին միջոցներ ձեռնարկել եւ ռազմավարություն մշակել՝ ուղղված պաշտամունքային եւ կրոնական

³⁸ Ադրբեջանի՝ հայի եւ նրա մշակույթի նկատմամբ ատելությունն այն աստիճանի է, որ իրենց հակագիտական հրապարակումներով նույնիսկ հայտնվում են ծիծաղելի դրույթներ: Մասնավորապես՝ ադրբեջանական որոշ լրատվամիջոցներ 2021 թ. մայիսին, միմյանց հերթ չտալով, Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին ներկայացնում են որպես ուղղափառ, այն դեպքում, երբ նույնիսկ ի. դարասկզբի ռուսական պաշտոնական հրապարակումները, որոնցում մանրամասն ներկայացվում էին Շուշիում գործող եկեղեցիներն ու կրոնական փոքրամասնությունները, մեկ անգամ եւս հաստատում են Ս. Ամենափրկիչ հայկական լինելը, նաեւ այն, որ քաղաքում Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու որեւէ ներկայացուցիչ չի գործել: Ադրբեջանական մամուլում հայտնված հակագիտական եւ պատմությունը կեղծող հրապարակումներին փաստարկված պատասխանել է հետազոտող Գագիկ Պողոսյանն իր «Баку пашет про «Православный Казанчеоц», «удинский» Дадиванк и «азербайджанский» Татев» հոդվածում. տե՛ս <https://www.golosarmenii.am/article/118932/baku-pashet-pro-pravoslavnyj-kazanchecoc-udinskij-dadivank-i-azerbajdzhanskij-tatev>:

³⁹ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարությունը, Հուշարձանների եւ տեսարժան վայրերի միջազգային օրվան նվիրված միջոցառումների շրջանակում, ապրիլի 27-ին կազմակերպեց «Արցախի վտանգված ժառանգությունը. մարտահրավերների հանգուցում» խորագրով համաժողով՝ նվիրված մշակութային ժառանգության պահպանման խնդիրներին: Համաձայն Արցախի Հանրապետության ԿԳՄՍ նախարար Լուսինե Ղարախանյանի հաղորդած տեղեկությունների՝ թշնամու բռնազավթած տարածքում է մնացել շուրջ 2000 պատմամշակութային ու պատմաճարտարապետական հուշարձան, այդ թվում՝ 13 վանական համալիր, 122 եկեղեցի, 52 ամրոց, 536 խաչքար, 4 մատուռ եւ այլն. տե՛ս <https://escs.am/am/news/8538>:

վայրերի, գերեզմանատների ու սրբավայրերի նկատմամբ բացարձակ հարգանքի խրախուսմանն ու դրանց պահպանմանը, եւ ձեռնարկել պաշտպանական միջոցներ այն դեպքերում, երբ դրանք ենթակա են բարբարոսության (վանդալիզմի) կամ ոչնչացման վտանգին»⁴⁰:

Այսպիսով՝ անտեսելով միջազգային իրավական բոլոր փաստաթղթերն ու համաձայնագրերը⁴¹՝ ադրբեջանցիները պատերազմի ընթացքում եւ դրա ավարտից հետո պղծում, անարգում կամ հիմնահատակ քանդում են հայկական սրբավայրերը, վանքերն ու եկեղեցիները, գերեզմանատները, մշակութային կոթողները, հուշարձանները: Առանձնակի վայրագություններ են ոչնչացվում հայ ազգային հերոսների արձանները, Հայրենական մեծ պատերազմին, Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հուշակոթողները:

Դեռեւս խորհրդային տարիներին ադրբեջանական իշխանությունների անմիջական հրահանգով հայկական պատմամշակութային ժառանգությունը կամ անխնա ոչնչացվում էր, կամ այն յուրացնելու դատապարտելի փորձեր էին արվում: Այսօր եւս պատկերը նույնն է. բազմաթիվ փաստեր են առկա, թե ինչպես են ոչնչացվում հայերեն վիմագրերով, արձանագրություններով հուշակոթողները, որոնք անառարկելիորեն փաստում են հայկական պատկանելությունը: Ինչպես տարիներ առաջ, այնպես եւ այսօր ադրբեջանական ղեկավարությունը դիմում է իրեն խիստ հոգեհարազատ միջոցի՝ կեղծելով պատմությունն ու խեղաթյուրելով իրականությունը՝ հայկական պատմամշակութային ժառանգության որոշ հուշարձաններ եւ կոթողներ փորձում է ներկայացնել իբրեւ «աղվանական», «ուղիական»:

⁴⁰ ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեա, փաստաթղթի համար՝ A/RES/75/187, բանաձեւի նախագիծ՝ A/75/487/Add.2, նիստի ամսաթիվ՝ 16.12.2020, զեկույց նիստի վերաբերյալ՝ A/75/PV.46, կետ՝ 9-րդ: Անգլերեն բնագիրը տես՝ <https://undocs.org/en/A/RES/75/187>, իսկ ռուսերենը՝ <https://undocs.org/ru/A/RES/75/187>:

⁴¹ Առավել մանրամասն տես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ընդունած փաստաթղթերը՝ “Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (The Hague, 14 May 1954)”, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. “The European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (London, 6 May 1969)”, <http://www.worldlii.org/int/other/COETS/1969/1.html>. “Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Adopted by the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization at its seventeenth session (Paris, 16 November 1972)”, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>. “Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions (Paris, 20 October 2005)”, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=31038&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html եւ այլն:

Հայաստյացությունն ակնհայտորեն դրսևորվում է պետական մակարդակով. ադրբեջանական իշխանությունները, դիմելով բարոյական բոլոր արժեքներին հակասող միջոցների, փորձում են մոլորության մեջ գցել միջազգային հանրությանն ու համապատասխան կառույցներին՝ ջանալով սեփական երկիրը ներկայացնել իբրեւ «քաղաքակիրթ», մինչդեռ նրանց իրագործած էթնիկ զտման, ցեղասպանության եւ մշակութային բնաջնջման քաղաքականությունը մեկ անգամ եւս ապացուցում են, որ այս երկիրը շարունակում է մնալ քաղաքակիրթության ծիրից անդին եւ համամարդկային արժեքներին հակոտնյա: Այսպես՝ ՄԱԿ-ի 75-րդ նիստում ընդունված բանաձեւում նաեւ հստակ նշվում է.

«3. Մտահոգություն է հայտնում, որ կրոնական անհանդուրժողականության դրսևորման, խտրականության եւ դրանց հետ կապված բռնության, նաեւ կրոնով կամ հավատով պայմանավորված՝ մարդկանց բացասական կարծադրյալացման դեպքերի թիվն աճում է ողջ աշխարհով մեկ, ինչը կարող է լուրջ հետեւանմանք ունենալ ազգային, տարածաշրջանային եւ միջազգային մակարդակներում: Այդ առնչությամբ դատապարտում է կրոնական ատելության ցանկացած ֆորմըություն մարդկանց նկատմամբ, ինչը հրահրում է խտրականություն, թշնամանք կամ բռնություն, եւ խստորեն կոչ է անում պետություններին այդ դրսևորումները ֆինելու եւ դրանց դեմ պայքարելու համար ձեռնարկել արդյունավետ միջոցներ, ինչպես սահմանված է սույն բանաձեւում եւ համապատասխանում է մարդու իրավունքների ոլորտում իրենց ստանձնած միջազգային-իրավական պարտավորություններին»⁴²:

Ակներեւ է, որ ստեղծված իրավիճակում վտանգված է բռնազավթված տարածքներում մնացած հայկական պատմամշակութային ժառանգության գոյությունն առհասարակ. ադրբեջանցիների՝ հայերի նկատմամբ տածած ազգային եւ կրոնական ատելությունն ու անհանդուրժողականությունն առավել են խորացնում ազգամիջյան հակամարտությունը՝ ի դերեւ դարձնելով խաղաղ եւ քաղաքակիրթ ճանապարհով այն լուծելու բոլոր միտումները: Ակնհայտ է դառնում նաեւ, որ դատապարտումը մնում է լոկ խոսք, մարդու իրավունքների վերաբերյալ համաձայնագրերը՝ լոկ թուղթ, միջազգային կառույցների գործունեությունը սահմանափակվում է միայն քննարկումներով, իսկ խաղաղության, հաշտության եւ

⁴² ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեա, փաստաթղթի համար՝ A/RES/75/187, բանաձեւի նախագիծ՝ A/75/487/Add.2, նիստի ամսաթիվ՝ 16.12.2020, զեկույց նիստի վերաբերյալ՝ A/75/PV.46, կետ՝ 3-րդ:

հանդուրժողականության գեղեցիկ կոչերը, ըստ էության, անիրագործելի են... Եւ ամեն անգամ բախվելով դառն իրականությանը՝ արձանագրում ենք պատմական ճշմարտությունը՝ «Չկան հավերժական բարեկամներ, կան հավերժական շահեր»: Հստակ գիտակցելով նաեւ, որ դաշնակից կամ բարեկամ որեւէ երկրի ռազմական աջակցութեւս էլ չի բարձրանալու հայոց լեռները՝ «ստիպված ենք» ընտրել վերազարթոնքի, նորոգման ու հզորացման ուղին՝ հույս դնելով միայն սեփական բազկի, արարման ուժի եւ մոխիրներից հառնելու աստվածաշնորհ կարողության վրա: Ուստի, տեղին է նաեւ հիշել Հայոց Հայրիկի խոսքերը. «Ժողովուրդ հայոց, անշուշտ, լաւ հասկցա՛մ, թէ զէնքն ինչ կոնար գործել եւ կը գործէ: Ուրեմն, սիրելի եւ օրհնեալ հայաստանցիներ, գաւառացիներ, երբ հայրենիք վերադառնալու լինէ՛ք, ձեր բարեկամաց եւ ազգականաց, իբրեւ պարգեւ, մէկ-մէկ զէնք տարե՛ք, զէնք առե՛ք եւ դարձեալ զէնք...»⁴³:

РЕЗЮМЕ

27 сентября 2020 г. турецко-азербайджанский тандем развязал новую войну. Вторая арцахская война подтвердила, что в современном мире ничего не изменилось, и азербайджанцы и турки испытывают ту же этническую ненависть к армянам, неизменным остался и гнусный почерк проявления армянофобии. Так, только в Нахиджевани в советские годы, а затем и в постсоветский период были варварски уничтожены тысячи церквей и монастырей, памятников и монументов, которые являлись не только красноречивыми свидетелями многовековой армянской истории, но и ценной частицей мировой цивилизации. Под подобной угрозой уничтожения находится армянское историко-культурное наследие, оставшееся на оккупированных Азербайджаном территориях в следствие Второй Арцахской войны. Это памятники, церкви, монастырские комплексы и сооружения, имеющих важную археологическую и культурную ценность. В ходе военных действий и после них оскверняются, разрушаются или полностью сносятся армянские церкви (Св. Егише в Матагисе, церковь Пресвятой Богородицы (Зоравор Сурб Аствацацин) села Мехакаван Гадрутского района, Св. Иоанна Предтече (Канач Жам) в Шуши).

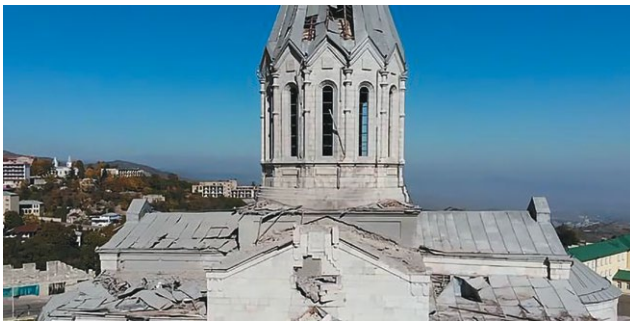
⁴³ Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Պոլիս եւ իր դերը, հտ. Գ., Աթլիլիսս — Լիբանան, 1988, էջ 634:

Ս. Ամենափրկիչ Դազանչեցոց եկեղեցին Արցախյան առաջին պատերազմում Շուշիի ազատագրումից եւ ամբողջական վերականգնումից որոշ ժամանակ անց:

Ս. Ամենափրկիչ Դազանչեցոց եկեղեցին 1920-ական թվականներին՝ Շուշիի հայերի ջարդերից հետո:

Ս. Ամենափրկիչ
Ղազանչեցոց եկեղեցին
2020 թ. հոկտեմբերի
8-ի երկանգամյա
հրթիռակոծությունից հետո:

Մեխակալանի
Ս. Զորավոր
Աստվածածին
եկեղեցի.
կառուցվել է 2017 թ.

եկեղեցու պղծումը:

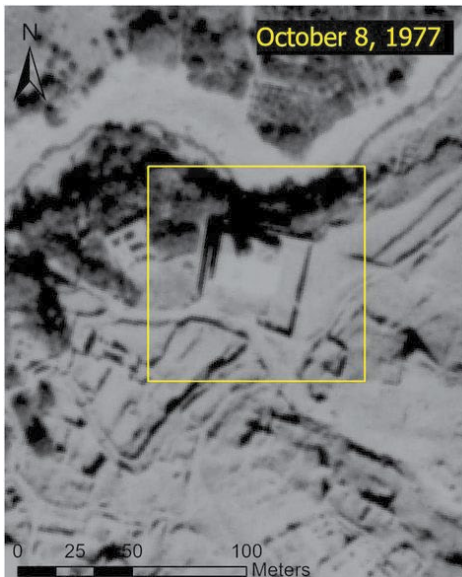
Ս. Զորավոր Աստվածածին եկեղեցին հիմնահատակ
փանդվել է:

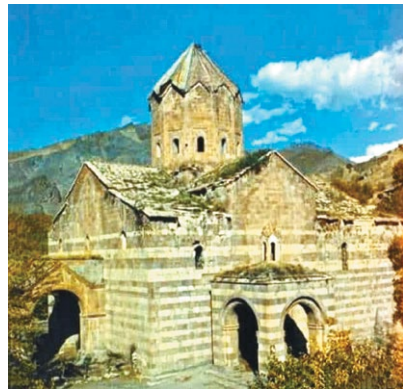
Շուշիի Ս. Հովնանենու Մկրտիչ եկեղեցի (Կանաչ
ժամ). կառուցվել է 1818 թ.

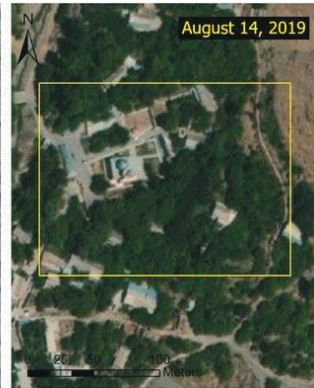
Ս. Հովնանենու Մկրտիչ եկեղեցին
ավերվել է:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցի. գտնվել է Ագուլիսի հյուսիսում եւ, ըստ Արգամ Այվազյանի, հավանաբար հիմնադրվել է ժ.թ.—ժ.թ. դդ. (արբանյակային նկարը վերցված է Սիմոն Մադաթյանի “Special investigation: Declassified satellite images show erasure of Armenian churches” հոդվածից. տե՛ս <https://www.theartnewspaper.com/feature/agulis>):

Ագուլիսի Ս. Թովմա առաքյալ վանական համալիրը Ի. դարասկզբին. միջնադարյան Հայաստանի ամենամեծ եւ ամենակարեւոր վանական համալիրներից է եղել. ըստ ավանդության ու եկեղեցու արեւմտյան մուտքի բարավորի չափածո արձանագրության՝ այս վանքը Ա. դարում հիմնադրել է Բարդուղիմեոս առաքյալը և իր աշակերտ Կոմսիին նրա առաջնորդ կարգել. իսկ 305-ին վանքը վերակառուցել է Գրիգոր Ա. Լուսավորիչը:

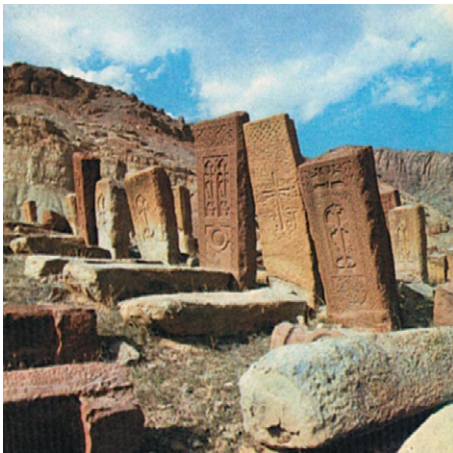
Ս. Թովմա վանական համալիրի ամայացած տեղը սրբավայրի ավերումից հետո.
(արբանյակային նկարը վերցված է Սիմոն Մաղաֆյանի “Special investigation: Declassified satellite images show erasure of Armenian churches” հոդվածից.
տե՛ս <https://www.theartnewspaper.com/feature/agulis>);

Ս. Քրիստափոր եկեղեցի. գտնվել է Ագուլիսի հենց կենտրոնում՝ հայտնի շուկայից՝ կամրջից (այժմ փանդված է) այն կողմ: Պահպանված ավանդության համաձայն՝ հիմնադրվել է Ա. դարում Հոսրա Թադեոս առաքյալի կողմից (նկարը Արգամ Այվազյանի արխիվից է):

Արբանյակային նկարում պարզ երևում է Ս. Քրիստափոր եկեղեցին հիմնովին փանդվել է
(արբանյակային նկարը վերցված է Սիմոն Մաղաֆյանի “Special investigation: Declassified satellite images show erasure of Armenian churches” հոդվածից.
տե՛ս <https://www.theartnewspaper.com/feature/agulis>);

Ջուղայի խաչաքարերը:

Ջուղայի խաչաքարերի բարբարոսաբար ոչնչացումը:

8 октября 2020 года дважды за день был подвергнут ракетному обстрелу кафедральный собор Св. Святого Всеспасителя (Казанчецоц) в Шуши, а сегодня уже снесены купола святыни. Проявлением святотатства и этнической ненависти в отношении армян является также осквернение армянских кладбищ, их разрушение, вынос останков усопших, что, пожалуй, считается крайне предосудительным и непростительным поступком с точки зрения всех религий.

SUMMARY

On September 27, 2020, the Turkish-Azerbaijani tandem unleashed a new war. The Second Artsakh War confirmed that nothing has changed today, and that the ethnic hatred of the Azeris and Turks towards the Armenians, as well as the disgusting manifestation of anti-Armenianism still remains the same. Thus, only in Nakhichevan during the Soviet years, then in the post-Soviet period as well, thousands of churches and monasteries, memorials and groups of monuments were barbarically destroyed, which were not only the eloquent witnesses of the centuries-old Armenian history, but also a valuable component of the world civilization.

The Armenian historical and cultural heritage left in the territories occupied by Azerbaijan during the Second Artsakh War — the monuments, churches, monasteries, buildings of archeological and cultural value — are facing the same threat of destruction. During and after military operations, the Armenian churches were desecrated and destroyed or completely ruined (St. Yeghishe Church of Mataghis, Zoravor St. Astvatsatsin Church of Mekhakavan in Hadrut region, St. John the Baptist Church of Shushi known as Green Church). Holy All Savior Ghazanchetsots Cathedral of Shushi was twice rocketed on October 8, 2020, and now the dome is ruined. The desecration and demolition of Armenian cemeteries, the removal of the remains of the dead are also manifestations of ethnic hatred and profanation towards the Armenians, which is perhaps considered as a highly condemnable and unforgivable act from the viewpoint of all religions.

